

ESTHETICA

DERDE GRAAD ASO

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

September 2004
LICAP – BRUSSEL D/2004/0279/006

ESTHETICA

DERDE GRAAD ASO

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

LICAP – BRUSSEL D/2004/0279/006
September 2004
(vervangt D/1992/0279/011)
ISBN 90-6858-364-6

Vlaams Verbond van het Katholiek Secundair Onderwijs
Guimardstraat 1, 1040 Brussel

Inhoud

1	Inleiding.....	5
2	Beginsituatie.....	6
3	Leerplandoelstellingen, leerinhouden en didactische wenken	7
3.1	Leerplandoelstellingen	7
3.2	Leerinhouden	8
3.3	Didactische wenken	11
	Je zou op volgende manieren kunnen werken	12
4	Vrije ruimte	19
4.1	Inleiding	19
4.2	Thema's.....	19
•	Fasering en opdeling in de groepen ruimte en tijd: vier etappes	24
•	Invalshoeken vanuit de disciplines	24
•	Samenwerking met.....	25
5	Evaluatie	27
6	Minimale materiële vereisten.....	28
7	Bibliografie	29
7.1	Literatuur en naslagwerken.....	29
7.2	Algemene didactische werken	33
7.3	Tijdschriften	33
7.4	cd-roms	33
7.5	dvd.....	34
7.6	Websites (met relatief blijvend karakter).....	34

1 Inleiding

Opvoeden is begeleiden bij het ontplooiingsproces van de totale persoonlijkheid van de leerling, die al volop bezig is zich een plaats te veroveren in onze complexe maatschappij.

In dit groeiproces van vaardigheden en attitudes mag Esthetica niet ontbreken. Dit vak ondersteunt de evolutie naar een algemene schoonheidsbeleving en een verfijnde levensstijl enerzijds, en naar een levendige omgang met alle uitingen van kunst en cultuur anderzijds. Het Griekse werkwoord 'aisthanesthai' (Esthetica) wijst in de eerste plaats naar 'gewaarworden' (met de zintuigen) en verwijst verder naar 'voelen' en 'aanvoelen', op gebied van het zinnelijke en het affectieve. In dit opzicht verwijzen we met aandrang naar de *Visietekst Esthetica*¹ waarvan dit leerplan een werkinstrument wil zijn.

Dit leerplan kijkt dus veel verder dan de afronding van het secundair onderwijs in de schoolloopbaan van de leerling. Centraal staat de ontwikkeling van een belevingsattitude voor het leven. Dit complexe groeiproces is niet exact meetbaar. Daarom zal de leraar, naast het omgaan met een grote variëteit aan didactische werkvormen, ook moeten durven innoverend werken op gebied van evaluatiestrategieën. Hier hebben heel wat leraren al veel materiaal ontwikkeld. Het is met die ervaringen dat we verder willen werken, niet brekend met het verleden maar er op voortbouwend.

Het spreekt dan ook vanzelf dat de begeestering die uitgaat van de leraar een ongemeen belangrijke rol speelt in dit groeiproces. Hij of zij zal een voedingsbodem moeten scheppen waarin de actieve groei van zien naar kijken, van horen naar luisteren, mogelijk wordt, waarin leerlingen de kans krijgen hun meningen te uiten, respectvol naar elkanders mening te luisteren, respectvol om te gaan met een grote variëteit aan uitdrukkingsvormen, een ruime visie te ontwikkelen op kunst en cultuur, de tijd leren te nemen voor 'het kunstzinnige', in een uitnodigende omgeving, met aandacht voor stijl. Dit vraagt een maximale inzet en voorbeeldgedrag vanwege de leraar, maar hij krijgt er wel respect van de schoolgemeenschap voor in de plaats. Het is ook de basis voor kwaliteit en gezag. In feite moet de leraar beseffen dat hij de kijk- en luisterhouding die verwacht wordt van de leerlingen, zelf zal moeten voorleven.

Net als in het verleden blijft Esthetica het vak bij uitstek om vakoverschrijdend te werken. De Vrije ruimte biedt schitterende kansen, getuige hiervan de thema's die aangeboden worden in Hoofdstuk 4 Vrije ruimte en de suggesties die in de Inspiratiemap worden uitgewerkt. Esthetica moet een vast ankerpunt blijven binnen de schoolcultuur. Een ankerpunt van waaruit linken naar andere vakken vertrekken en verrijkt naar terugkeren. Op die manier blijft Esthetica ook binnen het vernieuwende concept van het secundair onderwijs de ideale bruggebouwer.

¹ VVKSO, *Visietekst Esthetica*, juni 1999, Kl. 63.01.

2 Beginsituatie

De basis voor een open kijk- en luisterhouding werd gelegd in de 1ste en 2de graad via de vakken Muzikale Opvoeding en Plastische Opvoeding. De leerlingen leerden beschouwend, actief en creatief om te gaan met de taal van muziek en beeld. Zij ontwikkelden een elementaire vaktaal om te spreken over vorm en inhoud, stijl en betekenis van enkele kunstwerken. In het vak Geschiedenis werd die houding nog verder verrijkt met cultuurhistorische inzichten.

Dit zijn de elementen waar het groeiproces verder moet op bouwen in de richting van een intense beleving van cultuur binnen de context van een complexe maatschappij, en als springplank naar een persoonlijke beleving van 'het hogere'.

De aanwezigheid van Esthetica in het uurrooster van de 3de graad ASO zal verschillen van school tot school. Volgende situaties kunnen zich voordoen:

- 1 uur in het fundamenteel gedeelte van het eerste leerjaar van de 3de graad
- in de studierichting Humane Wetenschappen, zowel in het eerste als het tweede leerjaar, 1 uur in het fundamentele gedeelte: wat bij **Leerplandoelstellingen en leerinhouden** aangeduid wordt met (U) komt in aanmerking voor het tweede uur.
- 1 uur in het fundamentele gedeelte van het eerste leerjaar en 1 uur in het complementaire gedeelte (Vrije ruimte) van het tweede leerjaar: wat bij **Leerplandoelstellingen en leerinhouden** aangeduid wordt met (U) komt in aanmerking voor het tweede uur.

De directie en de vakgroep Esthetica zullen in onderling overleg, en in overleg met andere vakgroepen, bouwen aan een sterke samenwerking op inhoudelijk en organisatorisch gebied. Op die manier kan een optimale leerlijn uitgebouwd worden. Omdat voor dit vak heel diverse bekwaamheidsbewijzen in aanmerking komen, zal men zorgen dat het vak toevertrouwd wordt aan vakbekwame collega's.

In de onderwijsvormen TSO, BSO en KSO is het vak Esthetica niet in het fundamenteel gedeelte van de lessentabel opgenomen. Het staat de collega's volledig vrij zich te inspireren op dit leerplan. Zo kan men bv. in KSO, naar gelang van de gekozen richting, meer accent leggen op muziek of op beeldende kunsten.

3 Leerplandoelstellingen, leerinhouden en didactische wenken

Het is helemaal niet de bedoeling de leerlingen te confronteren met een uitgesproken kunst-, muziek- of filmgeschiedenis, evenmin hen te belasten met een encyclopedische leerstof over kunst en kunstenaars. Het vak mag ook niet verward worden met Plastische opvoeding, Muzikale opvoeding of Kunstgeschiedenis.

3.1 Leerplandoelstellingen

1 **De bereidheid ontwikkelen om een optimale kijk- en luisterattitude te verwerven: stil, onbevooroordeeld, open en ontvankelijk, gericht en actief, de tijd nemend**

- 1.1 Kunst onbevooroordeeld en op een persoonlijke manier benaderen.*²
- 1.2 'Anders' en vooral trager kijken en luisteren.*
- 1.3 Zich emotioneel en affectief openstellen voor kunst.*
- 1.4 Inzien dat een kunstwerk betekenis heeft.*
- 1.5 Kunstwerken als uniek en eigen benaderen.*
- 1.6 Een positieve houding ontwikkelen t.a.v. de diverse betekenisgeving waartoe kunst kan leiden.*
- 1.7 Aanvaarden dat kunst zich niet beperkt tot schoonheid, toegankelijkheid en genietbaarheid.*

2 **Gefundeerd reageren op de appèlwaarde die uitgaat van kunst, via een aantal vaardigheden op het niveau van het zintuiglijke, het zintuiglijk-affectieve, het cognitieve, het communicatieve, het stijlgevoelige, het esthetische en het transcendente**

- 2.1 Gericht kijken en luisteren naar kunst met kennis van de componenten van de beeld- en muziektaal.
- 2.2 Affecten en emoties verwoorden.
- 2.3 Onderzoekend en probleemoplossend kijken en luisteren naar kunst.
- 2.4 Een eigen begrippenkader opstellen en confronteren met een (minimale) bestaande terminologie.
- 2.5 Een eigen methode ontwikkelen om een kunstwerk zinvol te analyseren en (U³) om gevestigde kunstinterpretaties kritisch te beoordelen.
- 2.6 Een persoonlijk en gefundeerd waardeoordeel vormen en formuleren over kunstwerken en tegelijk voor het waardeoordeel van anderen openstaan. (U)
- 2.7 Een brede esthetische gevoeligheid ontwikkelen.*
- 2.8 Ervaren dat kunstbeleving de gevoeligheid voor het transcendente kan aanscherpen.*

² Een asterisk wijst op een attitude.

³ U staat voor uitbreiding. Die geldt voor het tweede uur esthetica in de derde graad.

3 De kijk- en luisterhorizon verbreden en opentrekken met betrekking tot diverse muzisch-creatieve uitingen, zoals dans, design, film, muziek, architectuur, beeldende kunsten, ...

- 3.1 ... in een cultuur-historische context.
- 3.2 ... in een transculturele context (westerse en niet-westerse culturen en subculturen). (U)
- 3.3 ... in een transhistorisch perspectief (oud en nieuw).
- 3.4 ... in een psycho-biografisch perspectief (de persoon van de kunstenaar).
- 3.5 ... in een technologisch-wetenschappelijke context (nieuwe technieken en materialen vroeger en nu). (U)
- 3.6 Sociologische, psychologische en filosofische interpretaties van kunstwerken herkennen, benoemen en analyseren. (U)

4 Een voedingsbodem en groeicompetentie ontwikkelen om zinvol en geëmancipeerd te blijven omgaan met kunst en cultuur

- 4.1 Met kunst buiten schoolverband omgaan.
- 4.2 Kritisch omgaan met het media-aanbod.
- 4.3 Muzisch-creatieve gevoeligheid ervaren als inspiratie om te functioneren in de eigen leefwereld en om zich in te leven in die van anderen.
- 4.4 Bereid zijn om de verworven kennis en vaardigheden verder te ontwikkelen en te integreren in het dagelijks handelen.
- 4.5 Opgroeien tot mondige cultuurmensen.

3.2 Leerinhouden

Invalshoek I

Kunst als communicatiemiddel

Leren omgaan met kunst, methode verwerven om te kijken en te luisteren, te ontcijferen

Deelaspecten als:

- de componenten van het kunstwerk: “wat zie je, wat hoor je en hoe verwoord je het?”; kennismaking met de taal van bouwkunst, beeldhouwkunst, schilderkunst, muziek en film,
- de boodschap van een kunstwerk,
- de weg van zender naar ontvanger.

De weg van zender naar boodschap eventueel over de uitvoerder in een bepaalde code via een kanaal of medium naar de ontvanger.

- het ontcijferen en interpreteren van de boodschap vanuit het standpunt van de zender en het standpunt van de ontvanger,
- de boodschap is niet altijd éénduidig (U)
 - iedereen ervaart de boodschap anders,
 - hoe ga je zelfstandig op zoek naar de boodschap: “de weg andersom” (van ontvanger naar zender)?

- de boodschap en de ontvangst kunnen in de loop van de persoonlijke geschiedenis evolueren.

Invalshoek II

Kunst in haar verwijzende functie

Welke associaties maak je bij het kijken en luisteren?

We onderscheiden verschillende niveaus van verwijzen.

De deelaspecten zijn te kiezen uit:

- kunst verwijst naar, maakt associaties met extra-artistieke inhouden:
 - een verhaal, een mythe, een sprookje, de bijbel ...
 - de natuur,
 - het dagelijkse leven (eten, drinken, liefde, werk, ontspanning, modetrends ...),
 - een gebeurtenis (bvb geschiedenis ...),
 - de oorlog,
 - de religie,
 - de politiek,
 - andere kunstdisciplines, andere stijlen (bv. citaten ...)
 - andere culturen (subculturen),
 - ...
- kunst verwijst naar, maakt associaties met abstracte inhouden: **(U)**
 - emoties, affecten
 - esthetische categorieën: mooi, lelijk, triest, grappig, ontroerend, flauw, krachtig ...
 - stemming, sfeer
 - macht (bv. kunst in dienst van wereldlijke en godsdienstige)
 - de maatschappij (bv. sociologische aspecten van kunst, macht, invloed van wereldkunst en wereldmuziek, invloed van media op cultuurspreiding ...)
 - ...
- kunst verwijst ook naar, maakt ook associaties met zichzelf: **(U)**
 - zie invalshoek I: de componenten van het kunstwerk
 - combineren van patronen: bv. Kandinsky, Escher ...
 - imitatietechnieken in de polyfonie
 - de gulden snede
 - het perspectief
 - ...

Invalshoek III

De identiteit van de kunstenaar (zowel de scheppende als de uitvoerende kunstenaar)

Deelaspecten zoals:

- het psycho-biografische aspect van eigen leven, eigen ervaring, creatieproces, de twijfels en de zekerheden, evoluties en breuklijnen ...
- de socio-culturele positie van de kunstenaar en/of de uitvoerder
- autobiografische elementen in de kunst
- invloeden van en naar de tijdsgeschiedenis, de politiek, andere disciplines, andere culturen ...
- het (maatschappelijk) engagement van de kunstenaar⁴
- de kunstenaar en zijn eigen cultuur, zijn eigen volk binnen zijn eigen cultuurcontext (**U**)
- ...

Invalshoek IV

Hoogtepunten en breuklijnen in de kunst van de 20ste eeuw

Breuklijnen zijn er steeds geweest, ook in andere perioden.

Deelaspecten te kiezen uit: (zeker één uit de 1ste helft en één uit de 2de helft van de 20ste eeuw)

- muziek: bv. Stravinsky, Bartok, Debussy, Ravel, Bernstein, Boulez, Ligeti ..., minimal music, repetitieve muziek, folk, jazz, pop, wereldmuziek ...
- beeldhouwkunst: Moore, Calder, Picasso, Duchamp, Brancusi, Arp ...
- architectuur: Bauhaus, Art Nouveau, Jugendstil, Le Corbusier, Wright, Nervi, Piano, Christo ...
- schilderkunst: Picasso, Dali, Permeke, Braque, Miro, Mondriaan, Kandinsky, Pollock, Appel, Beuys, Rotchko ...
- film, fotografie, video
- dans
- ...

en onderwerpen als:

- film en filmmuziek
- modernisme – postmodernisme
- spanning tussen oud en nieuw (bv. neostijlen, historische uitvoeringen ...)
- conceptuele kunst
- interpretatie van actuele kunst (bv. SMAK ...)
- actuele strekkingen en antistrekkingen
- moderne vormgeving en design

⁴ Zie ook het leerplan Humane wetenschappen, leerplandoelstelling 6.2.4 van het vak Cultuurwetenschappen.

- figuratieve en abstracte kunst
- antiekunst
- ...

Invalshoek V

Het verschijnsel 'stijl' en 'stijlgevoeligheid'

Deelaspecten zoals:

- stijl als classificatieschema - referentiekader bv. chronologisch, geografisch, cultuurhistorisch ...
- stijl en wereldbeeld (**U**)
- hoogtepunten in de evolutie van een genre (**U**)
- stijlevolutie: bv. in kerkbouw, in woningbouw ...
- parallelvergelijking muziek en beeldende kunsten in een bepaalde stijlperiode
- het spanningsveld tussen het rationele en het irrationele: bv. geïdealiseerde, realistische, expressieve weergave ...
- ...

Invalshoek VI

Een waardeoordeel vormen

Hieraan verbinden we geen deelaspecten. Dit is een constante doorheen het ganse leerproces.

3.3 Didactische wenken

Dit leerplan biedt de openheid om binnen de afbakening van leerinhouden vrij om te gaan met leerstof. De koppeling van de leerinhouden aan de doelen is bewust achterwege gelaten om dit open karakter te onderlijnen. We bevelen wel uitdrukkelijk aan deze oefening te maken bij het opstellen van het jaarplan en op het einde van het jaar te evalueren: welke doelen zijn bereikt en/of aangesproken, wat moet aangepast, weggelaten, vervangen, aangevuld worden, wat werkt, wat niet ... ?

Het leerplan biedt vele mogelijkheden om in te spelen op de ervaringswereld van de leerlingen. Dit wil echter niet zeggen dat we zomaar wat losse 'snoepjes' aanbieden om 'populair' over te komen. We streven naar een gezond evenwicht en een slingerbeweging tussen een leerlinggerichte en kunstwerkgerichte benadering. De les kan evengoed vertrekken van de ervaringswereld van de leerling, het subject (wat hij aankan ..., via een opstapje) als van het object, het kunstwerk met zijn intrinsieke waarde. Om dit te bereiken moeten we procesmatig werken.

Uit het jaarplan blijkt een evenwichtige spreiding van alle kunsttakken: beeldende kunsten (diverse vormen van schilderkunst, beeldhouwkunst, architectuur ...), muziek, film, dans, design ... Het staat de leraar volledig vrij het geheel van leerinhouden aan te brengen in een al dan niet strikt historisch chronologisch kader (lineair of via associaties). ICT-toepassingen kunnen een hulpmiddel zijn om ervaringen en processen didactisch te ondersteunen. Enkele ICT-toepassingen zijn ter illustratie opgenomen in de bibliografie.

De voorbeelden die verder in deze didactische wenken aangeboden worden, zijn helemaal niet bindend. Zij willen enkel 'exemplarisch' inspiratie opwekken.

Je zou op volgende manieren kunnen werken ...

⇒ Je kunt op twee manieren **procesmatig** bezig zijn:

– de ervaring van het ogenblik bij het omgaan met beeld en klank:

- via zowel partiële als globale contactname.

Je beluistert bv. een muziekstuk met een ritornello-structuur (één beweging uit *De vier jaargetijden* van Vivaldi). Je analyseert enkel het ritornello-gedeelte: melodische lijn, instrumentatie, basso continuo, ritme, vorm ... Vervolgens laat je de hele beweging horen om zo de spanning tussen ritornello- en solo-passages te ervaren.

- via explorerend kijken en luisteren.

Je bekijkt bv. een programma met een eenvoudige montage (Familie, The Bold and the Beautiful) om daarna ingewikkelder vormen van montage (de films van Stone bieden veel mogelijkheden) te onderzoeken. Bekijk een fragment en laat de leerlingen het aantal montagemomenten tellen. In *Rope* van Hitchcock wordt niet gemonteerd en eigenaardig genoeg is dat een goede film om uit te leggen wat montage is.

- via onderzoekend kijken en luisteren.

Je bekijkt bv. eerst een filmfragment zonder toelichting of opdracht. De tweede maal wordt het fragment bekeken met de vraag: hoe leidt de regisseur onze aandacht? Vervolgens blijf je datzelfde fragment bekijken met telkens een andere opdracht (i.v.m. muziek, montage, camera-handeling, figuranten, decor, kleur, beeldcompositie ...).

- via verschillende oogpunten om te kijken en te luisteren.

Der Erbkönig van Schubert leent zich hier goed toe. Eerst neem je de tekst door, dan stel je het probleem dat er verschillende figuren aan bod komen. Hoe lost Schubert dit op in de solostem? Je laat hen gericht luisteren naar de solo. Sommige gegevens uit de tekst komen niet in de stem aan bod. De pianobegeleiding heeft een eigen rol. Je analyseert de pianobegeleiding: wat brengt de pianobegeleiding nog meer aan? Je kunt de pianobegeleiding via een muziekprogramma, via het voorspelen van een partituur of via het herhaaldelijk beluisteren van het lied wel ontleden: het veranderen van het type akkoorden, het motief met het hoeftgetrappel, afwezigheid van ondersteuning. Je hebt dit werk dan vanuit de tekst, de solist en de pianist ervaren.

- onder de vorm van herhaalde en continue contactname, door middel van doelgerichte (luister)fragmenten, beelden ...

– de procesbegeleiding: de ontwikkeling van vaardigheden en attitudes op langere termijn. Hoe evolueert de kijk- en luisterhouding van de leerling in de loop van het jaar? Bv. je laat op het einde van het schooljaar eenzelfde kijk- en/of luistervoorbeeld van het begin van het schooljaar beleven: de beleving zal duidelijk rijker geworden zijn. Hulpmiddelen hierbij kunnen zijn: cultuurmap, port-folio⁵, evaluatiestrategie ...

⁵ Een **portfolio** is een doelgerichte verzameling van het werk van een leerling waarin zijn inspanningen, vooruitgang en verwezenlijkingen aangetoond worden. Er kan gekozen worden uit twee types portfolio: het beste-werk portfolio (exemplarisch van opzet) en het groeiportfolio (wat het ontwikkelingsproces illustreert). Een portfolio bestaat doorgaans uit volgende elementen: inhoudsopgave, leeswijzer en/of introductie; beschrijving van het gepresteerde werk; beschrijving van de concrete leerervaring en de evolutie van het leerproces; selectie van documenten en werkstukken als bewijsmateriaal; reflectie van

- ⇒ Waar mogelijk kan je verwijzen naar een **historisch kader**, waarin leerlingen leren omgaan met een tijd-band. Dit kan via een visuele tijdlijn in het vaklokaal, een bijlage bij de cursus, in een handboek. Het komt er dus op aan om soepel en creatief om te springen met de chronologische volgorde. Een mogelijk model is het werken met associaties. Je zou het de filmische structuur in het lessenpakket kunnen noemen: het ene vloeit uit het andere, net zoals filmbeeldjes of zoals de impressionistische muziek van Claude Debussy.

Voorbeeld 1:

Graffiti → Hip Hop/R&B

Muurkunst: - prehistorie

- Mexico

- Fresco

- Sixtijnse kapel

Gulden snede → = wiskunde (het getal φ) → Egypte/Griekenland: Bouwkunst

Da Vinci, Michelangelo

Voorbeeld 2:

Bouwkunst kan verdere linken krijgen met:

Henry Van De Velde, de stadsbibliotheek van Leuven, de locatie voor de film Rosas danst Rosas

→ Wim Van De Keybus, Béjart

→ Boléro, Sacre du Printemps

→ Stravinsky – Expressionisme → enz.

Voorbeeld 3 :

Ook binnen een bepaalde discipline kan je associaties maken. Voor architectuur zou je de 'koningsas' in Parijs als voorbeeld kunnen nemen. Hier kan je het machtsattribuut in de klassieke oudheid vergelijken met het machtsattribuut in de moderne architectuur:

- de piramide van Cheops en de piramide van I.M.Pei als nieuwe toegang van het Louvre;
- de triomfboog als Romeinse verwijzing naar een roemrijk gebeuren; dit herhaalt zich met de bouw van de triomfbogen op de koningsas in Parijs ten tijde van Napoleon. Later in de 20ste eeuw wordt die as afgesloten door de bouw van de *Grand Arche de la Défense*.

- ⇒ Je kunt ook de grote **interactie tussen verschillende kunstdisciplines** of muzisch-creatieve uitingen beklemtonen (zie Leerplandoel 3). Je kunt bv. aan de hand van één verhaal een aantal kunststukken met elkaar confronteren (zie Hoofdstuk 4 Vrije ruimte: thema 1 'een verhaal kan op verschillende manieren verteld worden').

- ⇒ Je kunt streven naar evenwicht tussen de **didactische bruikbaarheid** en de **kunstzinnige waarde** van leerinhouden. Afhankelijk van het doel kan je kiezen binnen een grote variëteit van kunstvormen, leerstof,

de leerlingen op de vorige elementen. In de referentiewerken van Van Petegem en Vanhoof alsook van Dochy worden deze instrumenten uitvoerig behandeld (zie hoofdstuk 7 Bibliografie).

werkvormen (vertelvorm, leergesprek, groepswork, opzoekingswork, probleemstelling ...) en media. Een voorbeeld van een slechte film kan een goede weg zijn om iets te verduidelijken.

- ⇒ **Varieer** ook zo veel mogelijk de voorbeelden om inhoud te illustreren: over culturen (westerse, niet-westerse), subculturen en tijd heen.⁶ Bv.: religieuze gezangen zijn overwegend zeer eenvoudig van structuur, eenstemmig, zuiver vocaal: ze kennen geen grote sprongen in de melodische lijn en hebben een zwevend ritme. Je vergelijkt Joodse gezangen, het gregoriaans, boeddhistische melodieën, het reciteren uit de Koran en traditionele gezangen uit Afrika (animistisch).
- ⇒ Maak, waar aangewezen, werk van een **vakoverschrijdende aanpak**. Dit is zeker het geval in de studierichting Humane wetenschappen. Hier heeft het vak Cultuurwetenschappen raakvlakken met Esthetica, meer in het bijzonder met de Invalshoeken III en IV. De theorie van Hockney⁷ bv. over het gebruik van spiegels, lenzen en de camera obscura bij schilders vanaf de Vlaamse Primitieven tot in de Gouden Eeuw, biedt zeker mogelijkheden voor samenwerking met de leerkracht Fysica. Dat geldt ook voor de componenten van klank en samenklank (geluidsluur, de evolutie naar klassieke samenklanken, het welgetemperde systeem ...). In Hoofdstuk 7 Bibliografie vind je bijdragen van M. Reybrouck over de relatie tussen Wiskunde en Muziek.
- ⇒ Er kan ook **graadoverschrijdend** gewerkt worden. We denken hierbij aan afspraken en samenwerking met de leraar Plastische Opvoeding. De plastische en esthetische persoonlijkheidsvorming wordt op die manier verlengd en krijgt tijd om te rijpen.

Een voorbeeld:

In de tweede graad zijn kunstenaars en de kunstwereld de grote inspiratiebron voor creatief werk in het vak Plastische Opvoeding. Zo kan er een reclamecampagne uitgewerkt worden rond een gekozen product, gezien door de ogen en vorm gegeven door de geest van een moderne kunstenaar (Miro, Raveel, Picasso, Klee, Warhol, Klein, Mondriaan, Kandinsky, Dali ...) of van oude culturen (Maya's, Egyptische kunst, prehistorie, Afrikaanse kunst ...). Fasering: eerst opzoekings-, lees- en 'kijk'werk, daarna een stijlstudie door schetsen, ten slotte het ontwerp. In de derde graad komen deze kunstenaars en culturen in het vak Esthetica terug, maar na een persoonlijk rijpingsproces bij de leerling. Nu is er meer diepgang, meer kunstfilosofische benadering, meer aandacht voor esthetiek en voor de boodschap.

- ⇒ Vaardigheden als probleemstelling (confrontatie met een kunstwerk), informatieverzameling (onderzoekend omgaan met bronnenmateriaal), verwerking van de informatie, interpreteren, reflecteren en beoordelen, verwoorden en verdedigen (verzamelen in portfolio), komen in andere vakken zoals Geschiedenis, Moderne en Klassieke Talen, Wetenschappen aan bod in de tweede en derde graad. Ook in het vak Esthetica kunnen deze vaardigheden het leerproces versterken. Op die manier kunnen leerlingen zelf een analysemethode opbouwen, zelfstandig en actief omgaan met kunst, waarbij de leraar eerder als coach optreedt. Dit kan ook bron van evaluatie zijn.
- ⇒ Je kunt ook denken aan training van communicatievaardigheden en -attitudes, zoals die in taalvakken voorkomt (taalvaardigheid, mondigheid, luisterbereidheid, respect voor elkaars mening) via specifieke werkvormen zoals geleide discussie, klassengesprek, het maken van een reportage, presentatie ...
- ⇒ Bij invalshoek I (**Kunst als communicatiemiddel: deelaspect: de componenten van het kunstwerk**) zijn er tal van mogelijkheden om leerlingen te "leren omgaan met kunst; om hen te leren kijken, luisteren en ontcijferen". We geven enkele voorbeelden.

– Schilderkunst

Om een abstract werk te begrijpen, kan je de weg van het figuratieve, via stilering, naar het abstracte volgen. We nemen als voorbeeld het werk van Mondriaan: *Compositie*. Als materiaal heb je nodig: twee diaprojectoren en een geïmproviseerd overvloeiingssysteem. Het betreft een doodgewoon plankje dat je telkens voor één van de lenzen schuift. Je kunt op die manier zelf zeer goed het tempo van

⁶ Zie in dit verband ook REMMERS, F., e.a. *Zienderogen kunst* (handboek, werkboek, Cd-rom, website). Malmberg, Den Bosch, 1999, ISBN 90 208 4967 0.

⁷ David Hockney, *Geheime Kennis. De herontdekking van de verloren gegane technieken van de Oude Meesters*, Ludion, Gent-Amsterdam, , 2002, 239 blz.

overvloedig bepalen en zonder problemen terugkeren naar het vorige beeld⁸. Vertrekpunt is *De rode boom* (fauvistisch werk van Mondriaan). Die dia laat je overvloeien in een dia van de boom ontdaan van de overbodige takken en kleuren. Vervolgens laat je een grotere abstractie van de boom zien waarbij de boomstructuur wel aanwezig blijft. De laatste dia brengt ons bij de geometrische abstractie.

Je kunt op dezelfde manier te werk gaan bij *De kruisafname* van Rubens. De dia's die je hier gebruikt tonen achtereenvolgens: het volledige schilderij; het schilderij met het lineair compositieraster; enkel het lineair compositieraster en, ten slotte, de abstracte kleurencompositie.

– Beeldhouwkunst

Om een beeldhouwwerk te ontdekken, moet je er rondgaan. Deze ontdekkingsreis kan je door bepaalde lesvormen en een diverse aanpak proberen te stimuleren. Het beeld is niet altijd live aanwezig in de klas. Daarom: projectie van meerdere aanzichten, van details, van de huid (de textuur van het oppervlak) en zeker ook aandacht voor het silhouet. Een sprekend voorbeeld is *Het zotte geweld* van Rik Wouters.

Om het silhouet van een sculptuur te laten ontdekken, kan je werken met foto's of dia's die in tegenlicht gefotografeerd werden. Je kunt ook schaduwen of schimmen creëren op wit doek of op het projectiescherm. De leerling of leraar staat op een langzaam draaiende schijf, neemt een bepaalde houding aan en blijft in bevroren pose staan tijdens het ronddraaien. Het silhouet verandert constant: welk is het mooiste? Wanneer is het dynamisch? Wanneer expressief? Wanneer vlak? ... In plaats van een menselijke gestalte is het ook interessant om te experimenteren met voorwerpen, vormen, stilleven (bij een vaas bv. ontdekt men duidelijker de schoonheid van de proporties en de gespannen lijnvoering).

– Architectuur

Om de ruimtelijkheid van een gebouw fysiek te ervaren, kan je niet alleen rondgaan maar ook binnengaan⁹. Via bewegend beeld kan je visueel materiaal gebruiken van gevel, vooraanzicht, zijaanzicht, kikkerperspectief, binnenruimte, sfeer en lichtinval (zie de *Kapel in Ronchamp* van Le Corbusier), de technische en constructieve verwezenlijking (zie de gewelvenbouw in de Gotiek, Gaudi), de inplanting in ruimte en omgeving (zie *Falling Waters* en het *Guggenheimmuseum* in New York van Frank Lloyd Wright). Via ICT-toepassingen kan je interactief omgaan met het materiaal (zie Hoofdstuk 7 Bibliografie). Ook auditief materiaal werkt verhelderend: hoe gaat de ruimte om met klank en muziek? Tot welke muziek nodigt de ruimte uit? Zie o.a. het operagebouw in Sidney, Berlijn, Parijs en het concertgebouw in Brugge.

– Dans

Om de lichaamstaal te ervaren, kan je verschillende 'pas de deux' uit een hedendaagse dans laten zien. Je laat de muziek achterwege zodat de leerlingen enkel door de bewegende lichamen gegrepen worden. Laat hen dan verwoorden welke gevoelens deze bewegingen oproepen bij hen, welke boodschap door de choreograaf wordt aangereikt. Dat maakt hen duidelijk hoeveel een lichaam vertelt ... Daarna laat je de scènes opnieuw bekijken, deze keer met muziek zodat de leerlingen het ondersteunende effect van de muziek ervaren.

⇒ Het communicatieschema, dat aanbevolen wordt bij invalshoek I, kan didactisch inspirerend zijn: via het communicatieschema of een item ervan kan je het werk van een kunstenaar verkennen (en niet omgekeerd!).

De weg van zender: de beeldhouwer, de choreograaf, de componist, de schilder, de regisseur ...

naar boodschap: het kunstwerk zelf en zijn betekenis

eventueel over de uitvoerder: de muzikant, de acteur, de danser ...

in een bepaalde code: bouwstenen, componenten en hun verhoudingen, technologische ontwikkelingen, stijkenmerken ...

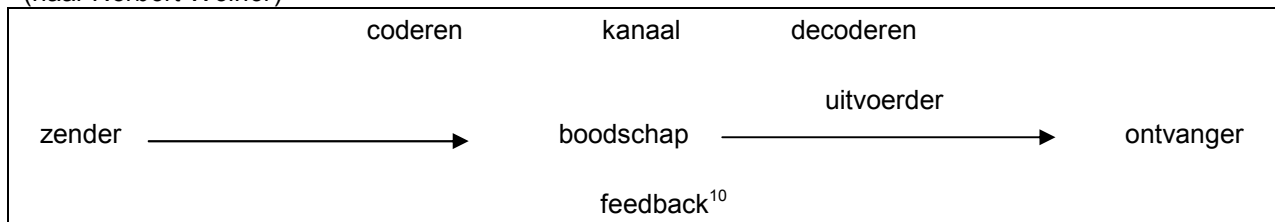
via een kanaal of medium: via een schilderij, muziek, kunstboek, cd, film, tv, website ...

⁸ Deze techniek wordt beschreven in VAN DE PERRE, H., *P.P. Rubens profeet van moderne kunst*. Elsevier, Brussel-Amsterdam, 1984.

⁹ <http://greatbuildings.com/>.

naar de ontvanger: wij (de luisteraar, de kijker, de lezer ...)

(naar Norbert Wiener)

Voorbeelden bij een aantal items:

– **De boodschap:**

- De Davidsfiguur als vrijheidsstrijder:

De Davidsfiguur was een geliefd thema in het Italië van de 15^e, 16^e en 17^e eeuw. De kunstenaars bekijken deze figuur vanuit een eigen visie.

- Reactie of aanklacht:

Mona Lisa, als meesterwerk van Leonardo Da Vinci uit de Renaissance; de ontheiligde versie van Marcel Duchamp (dadaïst) als reactie op de burgerlijke hypocrisie.

Guernica van Picasso: als aanklacht tegen de oorlog.

Portable war memorial (Edward Kienholz): als macaber commentaar op alles wat met oorlog te maken heeft.

- Waarden en normen:

De emblematakunst uit de 17^e eeuw.

- Oude devotiekunst:

The Greeting (Bill Viola): geïnspireerd op het 16^e eeuwse altaarstuk van de Florentijn Jacopo Pontormo. Viola's beelden zijn hedendaagse hernemingen van de oude devotiekunst.

– **De uitvoerder:**

- 'Muzak'-uitvoeringen van klassieke tophits.
- Uitvoeringen met authentieke instrumenten tegenover moderne instrumenten.
- Covers versus originele uitvoeringen bij popmuziek.

– **De code:**

- Cézanne: op zoek naar de geologische oerstructuur in het landschap (bv. *La montagne St.-Victoire*). Elk schilderij is een metselwerk met kleur.
- Van Gogh: nerveuze streepjestechniek, perspectivistische vervorming, complementaire kleuren. Alles leeft, alles beweegt. Een dankbaar voorbeeld is *L'église à Auvers-sur-Oise*.
- Guy Rombouts: elke kunstenaar heeft een eigen plastische taal en eigen codes. Rombouts ontwerpt een eigen alfabet. Via dit alfabet kunnen de leerlingen een zelf gekozen woord of tekst plastisch verwerken: vlak of driedimensionaal. Rombouts vormt de basis. De leerlingen moeten wel zelf tot een persoonlijke verwerking komen.
- Romaanse beeldhouwkunst: heeft een eigen code (andere menselijke proporties, niet van deze wereld, bovenaards, transcendent).

¹⁰ De feedback, de terugkoppeling van de ontvanger naar de zender, wordt niet verder uitgediept in dit leerplan.

- Henry Moore en Hans Arp: organische oervormen, geïnspireerd op de natuur en op de geboortegeneeskunde in de moederschoot. Hans Arp zegt hierover: "De duinen in de woestijn worden gevormd volgens een natuurlijke wetmatigheid. Iedere slapende zwaan neemt dezelfde vorm aan, een oervorm die ontstaan is uit duizenden jaren evolutie. Het is niet zomaar een toevallige vorm."
- Brancusi: stilering tot de essentie.
- Mies van der Rohe: functionaliteit, hoogbouw, staal, beton, glas.
- Gaudi: golvende lijn, gedurfde en eindeloze fantasie, 'trencadis' (kleur door scherven keramiek, schalen, vazen ...).
- Hitchcock: de kracht van licht- en schaduwspel, van de stilte en van de montage in *Dial M for murder*. "De perfecte moord pleeg je met de schaar."
- Scenario of storyboard: fragmenten, bekijken en daarna vergelijken met het uiteindelijke resultaat in de film (verhouding partituur/uitvoering). Sommige storyboards zijn op dvd te vinden onder de titel 'extra'.
- Stravinsky: vergelijken met *die Brücke* (Duitse expressionisten). Bv. de code zoeken in het schilderij van Schmit-Rorluff, *Drie rode vrouwen*: gevoelens, angst, twijfels worden enkel en alleen weergegeven door plastische middelen zoals kleur, vervorming, lijn, compositie. Deze ontdekking toepassen bij de muziek van Stravinsky, *Le sacre du printemps*.

– **De ontvanger:**

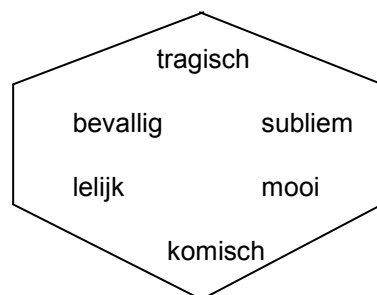
- Stravinsky: de reactie van het publiek bij de première van *Le sacre du printemps*.

⇒ Je kunt gebruik maken van een aantal activatiemiddelen om de leerprocessen te optimaliseren:

- Oorspronkelijk materiaal omzetten in iets anders: transformeren.
- Verwoorden: bv. het aanbieden van vooraf aangemaakte criteria om te verwoorden (esthetische categorieën), gebruik van meerdere dimensies bij beoordeling (bv. waardevol-niet waardevol, genietbaar-niet genietbaar ...).
- Reflecteren over: bv. gebruik maken van scorebladen i.v.m. bv. uitdrukkingen, esthetische categorieën ...

waardevol	niet waardevol	
		genietbaar
		niet genietbaar

*Esthetische categorieën*¹¹

¹¹ Schema van Baumgarten.

- (Creatief) reproduceren.
- Schematiseren, vereenvoudigen.

En alle vormen van hulp:

- Afbeeldingen (via projectie, overhead, beamer ...).
 - Partituren, grafische notaties.
 - Diagrammen, schema's.
 - Plannen, kaarten.
 - Technieken: bv. montages maken met verknijpte fragmenten (3D- montages); inzoomen - uitzoomen, selecteren van beelden; verwijzen naar websites en aansluiten bij bestaande ICT-toepassingen (cd-roms van musea en sites, computerprogramma's). Dit heeft gevolgen voor de evaluatie.
 - Beeld- en geluidsbewerking en -opslag (software, sound-forge, grafische programma's ...).
- ⇒ Je kunt de leerlingen uitnodigen tot het maken van verzorgde werknotities om het leerproces te ondersteunen. Deze notities kunnen basis zijn van evaluatie.
- ⇒ In het perspectief van attitudevorming is het aangewezen extra-scolaire activiteiten als museumbezoek, concertbezoek ... niet alleen aan te moedigen maar ook structureel in te bouwen in het jaarplan. Deze activiteiten kunnen ook weer basis zijn van evaluatie.

4 Vrije ruimte

4.1 Inleiding

De lessentabellen voor de derde graad ASO laten de scholen, afhankelijk van de studierichting, één tot vier uren ruimte. Dit is de Vrije ruimte. Een school/scholengemeenschap bepaalt autonoom hoe zij de basisvorming en het fundamentele gedeelte van de lessentabel aanvult tot 32 uren. De Vrije ruimte biedt een extra stimulans om als schoolteam verder werk te maken van onderwijsvernieuwing en om de lopende experimenten en projecten in het reguliere lestijdenpakket een plaats te geven. Het VVKSO suggereert, behalve invulling met vakken, zelfstandig leren/seminaries, overgang naar hoger onderwijs, vakoverschrijdende thema's, projecten en ook *clustering van vakken*.

Hieronder vind je een aantal voorbeelden van clustering. Het zijn suggesties met telkens vermelding van de betrokken vakken. Een bundeling van alle thema's vind je terug in de Inspiratiemap *Werken in de Vrije ruimte*. Hierin wordt ook aandacht besteed aan methodieken, inhouden, evaluatievormen en aan de praktische consequenties voor de schoolorganisatie (infrastructuur, uurrooster).

We hopen dat deze vakkencombinerende thema's je inspireren om met collega's een initiatief op maat van de studierichting(en) en van de school uit te werken. Een multidisciplinaire benadering kan, in combinatie met het uitdiepen van nieuwe didactische werkvormen, die ook al aan bod komen binnen het vak, een meerwaarde betekenen voor leraar én leerling.

4.2 Thema's

4.2.1 Een verhaal kan op verschillende manieren verteld worden

4.2.1.1 Betrokken disciplines

Esthetica, Moderne Talen, Klassieke Talen, Cultuurwetenschappen, Geschiedenis, Godsdienst

4.2.1.2 Beschrijving

We gaan na hoe één verhaal in dezelfde of een andere kunstdiscipline op een andere manier verteld wordt. We lezen het verhaal (fragmenten) in de oorspronkelijke verhaalvorm. We zoeken naar, bestuderen en vergelijken verschillende bewerkingen van dezelfde verhaalstof in verschillende disciplines. We besteden aandacht aan de verschillen die ontstaan door de specifieke kenmerken van de gekozen discipline. We gaan na hoe receptie, betekenis, interpretatie en uitvoeringspraktijk kunnen veranderen in tijd en ruimte.

Inbreng van **Moderne Talen** naargelang van de talige versie die bestudeerd wordt en bij het produceren van een eindwerk.

Cultuurwetenschappen: dit thema sluit nauw aan bij het thema 'kunst en maatschappij', waarin wordt ingegaan op de maatschappelijke betekenis van kunst. In het bijzonder de doelstelling 'In voorbeelden uit verschillende kunstdisciplines uit heden en verleden aantonen dat kunst diverse functies kan hebben; die functies herkennen en beschrijven; ze in hun historische context plaatsen; verbanden leggen met kunstwaardering' kan hier uitgediept worden.

Geschiedenis: aandacht voor de historische methode en voor het historische en globale referentiekader.

Godsdienst: verhalen duiden op een intellectuele/levensbeschouwelijke ervaring van het leven. Het leven wordt onthouden en doorgegeven. Met welke bril kijken mensen naar het eigen en naar elkaars leven? In welke spanningsvelden komt leven tot verhaal (bv. licht-donker, zin-onzin, vertrouwen-wantrouwen ...)? Welke (gebondenheid, betrokkenheid op) grote verhalen klinken mee in het kleine verhaal?

Klassieke talen: mythologische verhalen en antiek theater in beeldhouwkunst, schilderkunst, opera, film: bv. Stravinsky (*Oedipus Rex*), Monteverdi (*Orfeo*), Marcel Camus (*Orfeo Negro*), Purcell (*Dido and Aeneas* – ook balletvorm).

Twee suggesties:

Carmen

De novelle van Mérimée, het libretto van Meilhac, de muziek van Bizet, *Carmen* (filmversie van Risi), *Carmen* (flamencofilm van Carlos Saura met choreograaf Antonio Gades), *Carmen Jones* (omzetting van het verhaal naar Amerika (de stierenvechter wordt een bokser, Carmen een zwarte vrouw)) met muziek van Oscar Hammerstein II, verfilmd onder dezelfde titel door Otto Preminger.

Romeo and Juliet

Waar haalde Shakespeare de verhaalstof? Antieke voorbeelden: Pyramus en Thisbe (Ovidius). Muzikale bewerkingen (Tsjajkovski, Berlioz, Prokofief), balletuitvoeringen, filmversies van Zeffirelli en Bas Lührman, *West Side Story* van Bernstein, de toneelversie van Dirk Tanghe, *The Juliet Letters* (Elvis Costello and the Brodsky Quartet)...

4.2.1.3 Werkvormen

Bij het uitwerken van het thema gaat de aandacht uit naar onderzoeksvaardigheden en zelfstandigheidsdidactic. De betrokken leraren kunnen in een eerste fase, via kortlopende projecten, vrij sturend werken (doceren om begrippen aan te reiken, het onderwerp te introduceren, de onderzoeksvaardigheden (informatie verzamelen, selecteren, ordenen, rapporteren) die al – onder de vorm van eenvoudige onderzoekjes - aan bod kwamen in de tweede graad) in te oefenen. Daarna kan men de leerlingen zelf de keuze laten om een voorbeeld in groep of individueel uit te werken. Het proces wordt hier minstens zo belangrijk als het product (tentoonstelling, verhandeling, debat, videomontage). Leerlingen kunnen een logboek bijhouden waarin aandacht besteed wordt aan faseering, organisatie, beschrijving van de verschillende fases, eigen evaluatie van elke fase. De leraren begeleiden het proces, sturen bij indien nodig, overleggen tussentijds en beoordelen het eindproduct. Werkvormen kunnen sterk wisselen: excursies, groepswork, zelfstandig werk, ICT.

4.2.1.4 Bronnen

Elk werk uit de wereldliteratuur en alle bewerkingen daarvan in mogelijke disciplines.

4.2.2 *Architectuur in functie van muziek en religie*

4.2.2.1 Betrokken disciplines

Esthetica, Geschiedenis, Godsdienst, Klassieke Talen, Fysica

4.2.2.2 Beschrijving

Bij dit thema onderzoeken we de invloed van religie op de architectuur door de eeuwen heen. Vroeger waren religieuze bouwwerken voornamelijk bedoeld om het geloof en de erediensten in stand te houden. Men hield sterk vast aan tradities. Zie tempelbouw, middeleeuwse kerkbouw, enz. Nu brengen internationaal belangrijke architecten architectuur en 'geest' samen. We onderzoeken bij dit thema ook de wederzijdse beïnvloeding van

muziek en architectuur (religieuze gebouwen van verschillende godsdiensten en soort muziek die er gezongen wordt).

Enkele suggesties:

Natuur – mythe: Griekse tempel: inplanting van de tempel in de omgeving; eredienst buiten, band met de natuur. Voorbeeld: Griekse Orpheusliturgie in 20ste eeuwse vertaling: Yannis Markopoulos, *Orpheusliturgie*. In hymnen van Orpheus nemen de natuurelementen een antropomorfisch karakter: het is de uitdrukking van de nood van de mens om te communiceren met de natuur en van zijn plicht om het milieu te respecteren.

De evolutie van het de religieuze muziek loopt parallel met de ontwikkeling van de kerkbouw: van gregoriaans over eerste vormen van meerstemmigheid naar polyfonie.

Structuur van San Marco-basiliek van het luisterrijke Venetië als inspiratiebron voor de Venetiaanse meerkorige renaissancemuziek van G. Gabrieli.

Muziek als architectonisch kunstwerk: de kruisvorm in Bach, Mattheuspassie.

Muziek aangepast aan de symbolische betekenis van het gebouw: *Coventry Cathedral* en Britten, *War Requiem*.

Akoestiek (Fysica): omgaan met ruimte (architectuur): bv. concertgebouw Brugge, Sidney / open ruimte: Griekse en Romeinse theaters ...

4.2.2.3 Werkvormen

Zie thema 1.

4.2.2.4 Bronnen

- Informatie op internet, kunstboeken over architectuur, kerkbouw.
- DUBY, G., *De kathedraalbouwers*. Amsterdam, Agon, 1984, ISBN 90-5157-053-8.
- ADRIAENSENS, I., *Gebouwen om naar te luisteren*. Lannoo, Tielt, 1994, ISBN 90-209-2486-0.
- Cd en cd-rom: *A Venetian Coronation 1585*, muziek van Andrea & Giovanni Gabrieli o.l.v. P. Mc Creesh, Virgin VC 7911102).

4.2.3 Verslaggeving van oorlog en geweld

4.2.3.1 Betrokken disciplines

Esthetica, Moderne Talen, Godsdienst, Geschiedenis, Humane wetenschappen, Klassieke Talen

Zie ook Geschiedenis, thema 5 (de historische methode en de vrije ruimte) en thema 6 (hoe actualiseren via het globale referentiekader)

4.2.3.2 Beschrijving

Bij dit thema gaan we na hoe oorlog en geweld verbeeld, verklankt en verslagen wordt doorheen de tijd (historische dimensie) en ruimte (maatschappelijke en socio-culturele dimensie). Ook reflecteren we over zin en onzin van oorlog en geweld. In de richting Humane wetenschappen kan de relatie media en oorlogsverslaggeving aan bod komen, in Klassieke Talen de relatie tussen geschiedschrijving en literatuur en propaganda.

Enkele voorbeelden:

Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)

Teksten, tekeningen, muziek:

- cd-rom: Oorlog en vrede 1648.
- cd: De Vrede van Munster, politieke muziek uit de 80-jarige oorlog, uitgevoerd door de Camerata Trajectina.
- cd-rom: Eenheid en Scheiding van de Nederlanden, digi-historia 2.
- muziek: Clement Jannequin – La Bataille.

Oorlogen van Napoleon

Teksten, schilderijen, muziek, film:

- Boek:
 - Tolstoï (Oorlog en Vrede).
 - W. Jacob (Dagboek van een soldaat uit het leger van Napoleon, 1992).
 - Muziek:
 - Tsjaichovsky, *Ouverture 1812*.
 - Schilderkunst:
 - Antoine-Jean Gros, *Le général Bonaparte au pont d'Arcole, Napoléon visitant le champ de bataille d'Eylau*.
 - Louis David, *Le Premier Consul franchissant les Alpes au col du Grand-Saint-Bernard*.
 - François Gérard, *Bataille d'Austerlitz, 2 décembre 1805*.
 - Nicolas-Toussaint Charlet, *Episode de la retraite de Russie*, 1812.
 - Ernest Meissonier, *La campagne de France*, 1814.
 - Films:
 - Bonaparte et la Révolution* (Abel Gance, 1971) : Napoleon.
 - The Young Mr. Pitt* (Carol Reed, 1942) : Britse premier William Pitt jr. contra Napoleon tot 1806.
 - Conquest* (Clarence Brown, 1937): Napoleon en zijn Poolse geliefde Marie Walewska.
 - War and Peace* (King Vidor, 1956): Russische adel tijdens de invasie van Napoleon (volgens Tolstoï).
 - Wojna i mir/Oorlog en Vrede* (Sergej Bondartsjoek, 1964): Rusland en Napoleon (volgens Tolstoï).
 - Waterloo* (Sergej Bondartsjoek, 1971): het einde van Napoleon 1815.
- Geschiedenis: informatie www.napoleonbonaparte.nl.

Wereldoorlog 40-45

Teksten, schilderijen, muziek, film:

- Muziek:
 - Reichslieder (www.reichslieder.com).
 - Sjostakovitsj, Leningradsymfonie.
 - Oorlog en Vrede (uitgeverij Thoth).
- Film:
 - Das Boot, Stalingrad, Band of Brothers, Saving Private Ryan, The Longest Day, Pearl Harbor. The real story*.

Documentaire: *The Colours of War*.

Geschiedenis: zie <http://users.pandora.be/michel.vanhalmel/jeugd7.htm>.

Kranten in binnen- en buitenland.

Speeches: www.history4war.com.

Voor individueel of groepswork kan men ook vertrekken van recentere oorlogen, de beeldvorming en de TV-verslaggeving, een analyse van de toespraken, de oorlogsvoering via de media, enz.

- Popmuziek en geweld.
- Graffiti op de Berlijnse muur, in Israël ...

4.2.3.3 Werkvormen

Zie thema 1.

4.2.4 **Persoonlijk werk**

4.2.4.1 Betrokken disciplines

Geschiedenis, moderne vreemde talen, cultuurwetenschappen, esthetica

4.2.4.2 Beschrijving

De bedoeling van het persoonlijke werk is dat de leerling de samenhang kan verduidelijken tussen kunst, cultuur, historiek en tijd en dat hij de zeggingskracht (appèlwaarde) van een beeld ervaart en kan uitdrukken.

De kunstenaar is bepaald door de tijd en door de ruimte waarin hij leeft (psycho-biografie). Bij het persoonlijk werk gaat men op zoek naar dit samenspel: esthetische bespreking van het werk van de kunstenaar en duiding van de context om de creatie te begrijpen: bv. tijdsomstandigheden (*Guernica*), de plaats, de ziel van een streek of land, het contact met de bevolking ... (Cézanne met Montagne St-Victoire, Manriqué en Lanzarote, Gauguin en Martinique, de 'Blues' in Memphis).

Het vertrekpunt: ofwel vertrekt men vanuit een historisch gebeuren en gaat men op zoek naar de reactie in de kunstwereld; ofwel vertrekt men van een kunstwerk (beeldende kunst of bouwkunst of muziek of ...) en gaat men op zoek naar de relatie met tijd en ruimte of naar de oorzaak van die creatie.

Bij vormgeving kan men kiezen uit: videomontage, kunstproject, cd-rom, radioprogramma, fictieve reis, tentoonstelling of performance ...

Onderwerpen: bv. protestsongs (live interview met Boudewijn De Groot), No Logo (over antiglobalisatie), Greenpeace (met Hundertwasser), De vrouw, Graffiti (Europa en Midden-Oosten), ruimtevaart (met Paul Van Hooydonck), Che.

4.2.4.3 Werkvormen

Bij werkvormen worden opnieuw onderzoeksvaardigheden uitgediept. Kiest een leerling of een groep bv. voor de videomontage, dan moet eerst informatie doorgenomen worden, moet een keuze gemaakt worden, moeten de gepaste en de verantwoorde beelden geselecteerd worden om de boodschap zo duidelijk en zo krachtig mogelijk over te brengen. De leerlingen moeten zelf teksten schrijven en de begeleidende muziekfragmenten selecteren.

4.2.5 **Gelijkheid en ongelijkheid, sociale differentiatie en segregatie in grote steden**

4.2.5.1 Betrokken disciplines

Kernvakken: Aardrijkskunde, Geschiedenis, Esthetica, Cultuur- en Gedragwetenschappen

Samenwerking met: Nederlands, Wiskunde, Godsdienst, Plastische Opvoeding, Lichamelijke Opvoeding, Klassieke Talen

4.2.5.2 Beschrijving

Het is de bedoeling dat leerlingen zich bewust worden van mogelijke vooroordelen ten aanzien van bepaalde medeburgers en bereid zijn deze in vraag te stellen. Dit gebeurt door middel van kennismaking met bepaalde stadswijken in een grote stad en door hen samenlevingsproblemen te laten bestuderen. De sociaal ruimtelijke mechanismen van sociale differentiatie (etnische oorsprong, inkomen, opleiding, beroep) en residentiële differentiatie (grondprijs, huur- of koopprijs, woningmarktmechanismen) leiden tot segregatieverschijnselen (scheidingsprocessen in stadswijken) en vormen van selectie (in scholen) en discriminatie (op de woningmarkt). Het thema differentiatie en segregatie in de stad wordt ingebed in de bredere stroom gelijkheid en ongelijkheid in de stad. De leerlingen zoeken de voor de vraagstelling relevante langetermijnlijnen, mechanismen, personen... die oorzaak en aanleiding zijn van differentiatie en segregatie. Ze geven een geargumenteed tijds kader van de waargenomen uitingen van differentiatie en van segregatie.

- **Fasering en opdeling in de groepen ruimte en tijd: vier etappes**

- Begrippen en mechanismen van sociale differentiatie en – segregatie in functie van ruimte en tijd.
- Analyse van residentiële en sociale differentiatie in eigen stad.
- Monitoring en confrontatie op terrein. Bronnenonderzoek.
- Evaluatie: van confrontatie naar oplossingen? Een synthese op basis van krachtige argumenten.

Na een gemeenschappelijke start (fase 1) worden 2 even grote leerlingengroepen gemaakt. De ene groep focust op het aspect ruimte, de andere op het aspect tijd. De groep ruimte doorloopt 2, 3 en 4 in de volgorde zoals hier aangegeven. De groep tijd hanteert dezelfde soorten onderzoeksvaardigheden (cf. groep ruimte) en doorloopt dezelfde etappes (2, 3, 4). Deze volgen echter niet altijd na elkaar maar lopen meer dan eens organisch in elkaar over. Er blijft in deze groep een permanente afwisseling van actie en reflectie en van voortdurend terrein én bronnenonderzoek dat vanuit een verfijning van de onderzoeksvraag nodig blijkt.

- **Invalshoeken vanuit de disciplines**

- Aardrijkskunde: de sociale differentiatie en segregatie in steden wordt ruimtelijk gesitueerd. Hierbij worden de processen die tot differentiatie en segregatie leidden vanuit morfologisch en functioneel standpunt bekeken.
- Esthetica: stijlkenmerken (die belangrijk waren tijdens de groei van de stad) – herkennen van die stijlkenmerken in gebouwen en kunstwerken. Bij uitbreiding: het proletariaat in de kunst (o.a. Constantin Meunier); muziek in de stad: rap, hiphop, protestsongs ...; het upstairs-downstairs effect in Engelse periodefilms. Op zoek gaan in stad naar kunstuitingen van sociale en multiculturele verscheidenheid.
- Geschiedenis: de zoektocht naar de voor de vraagstelling relevante langetermijnlijnen die de evoluties op vlak van gelijkheid- en ongelijkheid, differentiatie en segregatie in grote steden verklaren. Situering van differentiatie en van segregatie in het globaal historisch referentiekader, in het chronologische, het ruimtelijke (van regionaal naar mondiaal bv.) het maatschappelijke met aandacht voor zowel culturele, als socio-economische en politieke verklaringen. Maatregelen in de richting van sociale differentiatie in de antieke stad, het ontstaan van de middeleeuwse kloosters, het industrialisatieproces, mondiale migratiebewegingen, politieke overheersingen, zijn enkele van die evoluties die sporen trokken doorheen de grote steden met uitlopers tot vandaag op het vlak van gelijkheid en van ongelijkheid. De toepassing van de historische methode, van historische en algemene onderzoeksvaardigheden is doorheen het hele traject essentieel.
- Cultuur- en gedragswetenschappen: sociale segregatie, armoede, filosofieën over sociale ongelijkheid en remedies, politieke oplossingen ...

- **Samenwerking met**

- Nederlands: rapportering en presentatie (eventueel in overleg met Plastische Opvoeding).
- Godsdienst: de doelstelling om respectvol om te gaan met de medemens (ook andere culturen, godsdiensten ...) kaderen binnen het onderzoek in de gekozen stad.
- Wiskunde: statistische verwerking van onderzoeksresultaten.
- Lichamelijke opvoeding: ondersteunend naar sociale vaardigheden.
- Klassieke talen: inhoudelijk én naar vaardigheden ondersteunend. Leerlingen kunnen op zoek gaan naar antieke teksten waarin facetten van stedelijke problematiek doorklinken (Juvenalis, Tacitus...) en een vergelijking trekken met de bevindingen van hun onderzoek in een moderne stad. Tijdens een buitenlandse reis kunnen zij sporen van verschillende wijken zoeken in bv. het oude Rome of Pompeï.

4.2.5.3 Werkvormen

Sociaal ruimtelijke onderzoekstechnieken: onder meer via terreinwerk zoals straatopnames en woningtellingen met cartografische verwerking, transecten met observaties inzake sociaal functioneel ruimtegebruik, interviews met bevoorrechte getuigen in buurthuizen, fotoreportages, leefbaarheidsbeoordelingen van straten en buurten, verwerking van statistische gegevens op wijk- en buurtniveau, vergelijking met probleemwijken in Noord-Amerika en in Latijns-Amerika. Het probleemoplossend omgaan met actuele en historische bronnen kan afwisselend in allerlei vormen van groepswork én ook individueel.

Het onderzoek of aspecten ervan kunnen ook gecombineerd worden met een buitenlandse reis.

Voor de studierichting Humane wetenschappen kunnen deze sociaal ruimtelijke onderzoekstechnieken en de historische onderzoeksvragen worden gekaderd in een project waarbij de leerlingen een onderzoeksopzet ontwikkelen en het deelonderzoek per deelgroep kunnen uitvoeren. Opzoekwerk van gegevens kan individueel (mediatheek en internet) en d.m.v. groepswork (terreinwerk). De gegevens worden verzameld en kritisch getoetst, bv. aan vrijblijvende beweringen over bewoners van probleemwijken. De resultaten en besluiten kunnen mondeling en schriftelijk (teksten, grafieken en kaarten) en d.m.v. ICT-integratie worden gerapporteerd. Bij uitbreiding kunnen leerlingen ook een theaterstuk opvoeren, een tentoonstelling houden, een debat organiseren. De waardeontwikkeling kan hierbij sterk gestimuleerd worden.

4.2.5.4 Bronnen

- DE MECHELEER, L., *De armoede in onze gewesten van de Middeleeuwen tot nu*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Brussel, 1991.
- DE RAEDT, M., COENE A., *Bijdragen tot de stadsontwikkeling van Gent 1560-1990*. Gent, 1990.
- KESTELOOT, C., DE TURCK, A., *Sociale structuren en buurten in moeilijkheden in de Belgische stadsgewesten*. ISEG, K.U.Leuven, 2000.
- KESTELOOT, C., e.a., *Atlas van achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel*. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1996.
- MEERT, H., MISTIAEN, P., KESTELOOT, C., *The geography of survival: household strategies in urban settings*. TESGeografie, 88, 2 pp.169-181, KNAG, 1997.
- VAN DE BROEK, B., FOLETS, M.C. (red.), *Het failliet van de integratie? Het multiculturalismedebat in Vlaanderen*. Acco, Leuven, 2002.
- WERBROUCK, L., *Navorming voor 2de graad Humane wetenschappen*. VVKSO, 2002-2003.
- Leefbaarheidsonderzoek met bewonersinbreng. Project Stadsmonitor, RISO, Gent, 2001.
- Diverse publicaties van de Koning Boudewijnstichting.

- <http://www.kuleuven.ac.be/StaDT> (website Stedelijke armoede Doorlichting en Troeven voor ontwikkeling)
- <http://ond.vvksso-ict.com/hw/> (website VVKSO van de richting Humane wetenschappen)
- Interessant zijn de stadsmonografieën (met statistisch materiaal) over grote Vlaamse steden. Meer informatie op www.thuisindestad.be
- OCMW, Welzijnszorg, actiegroepen, politieke partijen, vakbonden, enz.

Leerplannen van het VVKSO zijn het werk van leerplancommissies, waarin begeleiders, leraren en eventueel externe deskundigen samenwerken.

Op het voorliggende leerplan kunt u als leraar ook reageren en uw opmerkingen, zowel positief als negatief, aan de leerplancommissie meedelen via e-mail (leerplannen@vvkso.vsko.be) of per brief (Dienst Leerplannen VVKSO, Guimardstraat 1, 1040 Brussel).

Vergeet niet te vermelden over welk leerplan u schrijft: vak, studierichting, graad, licapnummer.

Langs dezelfde weg kunt u zich ook aanmelden om lid te worden van een leerplancommissie.

In beide gevallen zal de Dienst Leerplannen zo snel mogelijk op uw schrijven reageren.

5 Evaluatie

Alleen die middelen en vormen van evaluatie die tijdens het leerproces werden voorbereid komen in aanmerking (zie ook Didactische wenken). Bv. als analyse en bespreking van een kunstwerk deel uitmaakt van evaluatie, is het vanzelfsprekend dat leerlingen vooraf modellen, voorbeelden en methode ontvangen hebben.

De schoolcultuur is in grote mate bepalend bij de keuze van de evaluatiemomenten en -vormen. Kiest men voor het klassieke toetsensysteem gevolgd door een mondeling of schriftelijk examen binnen de geijkte examenperiode, kiest men voor permanente evaluatie, maakt men een combinatie van beide, is enkel de 'cultuurmap' basis voor evaluatie, hoe zwaar weegt attitudevorming, ... ? Die keuze zal gespreksonderwerp zijn voor de vakvergadering(en). Beslissingen terzake zijn best duidelijk voor alle betrokken partijen.

Evaluatievormen waarmee de leerlingen (nog) niet vertrouwd zijn, vragen om duidelijke communicatie naar die leerlingen, hun ouders, de collega's: wat wordt precies gequoteerd, in welke weging, met welke criteria ... ?

Enkele aandachtspunten voor een eerlijke evaluatie:

- de wijze waarop gegevens worden verzameld
 - weten de leerlingen wat geëvalueerd zal worden?
 - vertrek je van concrete doelen?
 - toets je effectief die inhouden en/of vaardigheden die je wilt toetsen (inhoudsvaliditeit)?
 - zijn de gegevens betrouwbaar?
 - is er voldoende ruimte voor persoonlijke invulling?
- er wordt een keuze van evaluatiemiddelen gemaakt:
 - open vragen: bv. beschrijf, vertel, geef je mening over, vergelijk, bespreek ...
 - gesloten vragen: juist/onjuist-vragen, rangschikvragen, sorteervragen, invulvragen, meerkeuzevragen ...
 - individuele en groepsopdrachten, opdracht n.a.v. museum- en concertbezoek, klasnotities, portfolio¹² ...
 - bij evaluatie van attitudes kan je werken met controlelijsten (bv. op gebied van 'sociale gerichtheid') of beoordelingsschalen (numerieke schaal, grafische schaal, beschrijvende schaal ...¹³)
- de bekomen resultaten worden vergeleken
 - met een groepsgerichte of individugerichte norm
 - met vooraf bepaalde criteria op gebied van kennis en attitude
 - ...

¹² zie Didactische wenken: procesmatig werken

¹³ DOCHY, F., e.a., *Anders evalueren. Assessment in de onderwijspraktijk*, Leuven, Lannoo Campus, 2003

6 Minimale materiële vereisten

Het is vanzelfsprekend dat de leraar kan beschikken over een multimediaal vaklokaal voor Esthetica. Dit lokaal kan multidisciplinair zijn, bv. ook voor Muzikale Opvoeding, Plastische Opvoeding, Geschiedenis ...

Het lokaal is met smaak ingericht, kan voldoende verduisterd worden en is akoestisch geschikt. Wanneer de verlichting van het lokaal met dimschakelaars is uitgerust, bestaat de mogelijkheid afbeeldingen, video en data naar behoren te projecteren en tegelijk voldoende licht te geven zodat leerlingen in staat zijn notities te nemen. Een lokaal met auditoriumhelling is ideaal.

Om een minimale realisatie van het leerplan te waarborgen zijn, naast de normale uitrusting van een klaslokaal, volgende didactische hulpmiddelen onontbeerlijk:

- een diaprojector, overheadprojector en scherm;
- PC met internetverbinding en projectiemogelijkheden (beamer, vast of mobiel);
- een degelijke klankinstallatie;
- tv, video en dvd;
- een piano (akoestisch of digitaal) en/of keyboard;
- een muziekbord;
- handboeken, naslagwerken, diareeksen, cd's, cd-roms, illustratiemateriaal.

7 Bibliografie

Het is de taak van de leraar te waken over de degelijkheid en de kwaliteit van lesmateriaal en materiaal bij de voorbereiding.

Handboeken zijn er om ze creatief en kritisch te gebruiken. Ze verdienen aanbeveling als naslagwerken (ter beschikking in de klas) of als inspiratiemateriaal voor de leraar. In dit perspectief is het handig een elementaire mediatheek uit te bouwen in de school: boeken, cd's, cd-roms, filmfragmenten, media-informatie ...

De leraar zal zich goed informeren of laten informeren i.v.m. auteursrechten: gebruik van afbeeldingen, luisterfragmenten, websites ... bv. vermelding van bronnen. Veel mag in functie van didactische doeleinden, voor zover het gaat over fragmenten, citaten. Openbaar verspreiden kan niet, vergoeding vragen evenmin ...

Over beeld-, muziek- en filmtaal bestaat onnoemelijk veel literatuur. Onderstaande lijst wil enkel suggestief zijn, en heeft zeker niet de ambitie volledig te zijn. Om de selectie te beperken werden geen monografieën, beeldatlassen, reeksen over kunststeden, catalogi, boeken over muziekleer, tekenen, schilderen enz. opgenomen, hoe interessant en bruikbaar die ook kunnen zijn.

7.1 Literatuur en naslagwerken

ADRIAENS, F., e.a., *Kunst van Altamira tot heden*, Kapellen, Pelckmans, 1992, 430 pp., ISBN 90 289 0533 2

BAMBERGER, J., *The mind behind the Musical Ear. How children develop musical intelligence*, Cambridge – London, Harvard University Press, 1991

BOSSUYT, I., *Antonio Vivaldi. Concerti con molti istromenti*, Leuven, Davidsfonds, 2001, 81 pp., ISBN 90 5826 141 7

BOSSUYT, I., *De Vlaamse Polyfonie*, Leuven, Davidsfonds, 1994, 174 pp., + 10 cd's, ISBN 90 6152 843 7

BOSSUYT, I., *Felix Mendelssohn Bartholdy (1809-1847)*, Leuven, Davidsfonds, 2003

BOSSUYT, I., *Georg Friedrich Haendel, Delirio amoroso. Italiaanse solocantaten*, Leuven, Davidsfonds, 1999

BOSSUYT, I., *Georg Philipp Telemann, Johannespassie (1745)*, Leuven, Davidsfonds, 1995

BOSSUYT, I., *Joseph Haydn, Die Tageszeiten*, Leuven, Davidsfonds, 1995

BOSSUYT, I., *Joseph Haydn, symfonieën 47, 48 en 49*, Leuven, Davidsfonds, 2000

BOSSUYT, I., *Luigi Boccherini (1743-1805)*, Leuven, Davidsfonds, 2002

BOSSUYT, I., *Passietijd in polyfonie. Orlandus Lassus, Thomas Crequillon, Jacob Arcadelt*, Leuven, Davidsfonds, 1997

BOSSUYT, I., *Wolfgang Amadeus Mozart, concerti voor blazers*, Leuven, Davidsfonds, 1996

COLE, E., *De taal van de architectuur*, Groningen, Librero, 2003, 352 pp., ISBN 90 5764 205 0

COLLINS, J., *De schildertechnieken van deze eeuw. Dertig beroemde kunstenaars in close-up*, De Bilt, Cantecler, 1983, 190 pp., ISBN 9021300826

COTTEREL, A., *Encyclopedie van de mythologie. Mythologie in de beeldende kunst: Germaans, Klassiek en Keltisch*, Utrecht, Veltman Uitgevers, 2003 (3de druk), 265 pp., ISBN 90 5920 999 0

- DE JONG, L., e.a., *Kunst / werk A. Beeldende kunst en film*, Kapellen, Pelckmans, 1993, 176 pp., ISBN 90 289 1899 X, + handleiding, ISBN 90 289 1901 5
- DE SUTTER, I., *Inleiding tot het muziekbeluisteren*, Brugge, Orion – N.V. Desclée De Brouwer, 1980, 384 pp., ISBN 90 264 0319 4
- DE VISSER, A., *De tweede helft. Beeldende kunst na 1945*, Roeselare, Roularta Books, 2001, 430 pp., ISBN 90 5466 580 7
- DE VISSER, A., *Hardop kijken*, Nijmegen, Sun, 1989, 144 pp., ISBN 90 6168 251 7
- DE VISSER, A., *Kunst met voetnoten. Inhoud en betekenis in de beeldende kunst*, Nijmegen, Sun, 1989, 144 pp., ISBN 9061683017
- DE WANDEL, O., *Onvoltooid tegenwoordig. Een inventariserend onderzoek naar metacognitieve en cognitieve strategieën voor luisteren, lezen, spreken en schrijven*, Antwerpen, Universitaire Instelling Antwerpen, 1994
- DELALANDE, F., *La musique est un jeu d'enfant*, Paris, Buchet/Chastel, 1984
- DEMPSEY, A., *Encyclopedie van de moderne kunst. Stijlen, scholen, stromingen*, Zwolle, Waanders, 2002, 304 pp., ISBN 90 400 8700 8
- DEWEY, J., *Art as experience*, New York, Capricorn Books, 1958
- DUBY, G., *De kathedralenbouwers*, Amsterdam, Agon, 1990, 359 pp., ISBN 90 5157 053 8
- DUNLOP, J., *Kunst die de wereld schokte. Zeven opzienbarende kunsttentoonstellingen 1868-1937*, Bussum, de Haan, 1974, 772 pp., ISBN 9022840166
- EGMOND, J., DE POEL, K., *Kunstbeschouwing*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1992, 189 pp., ISBN 9001284043
- FLANDERS INTERNATIONAL FILM FESTIVAL (Corp.), *Moving Music. Beroemde filmcomponisten aan het woord*, Tielt, Lannoo, 2003, 173 pp., + cd, ISBN 90 209 5282 X
- FRAMPTON, K., *Moderne architectuur. Een kritische geschiedenis*, Nijmegen, Sun, 1995, 477 pp., ISBN 90 6168 2665
- GEIVERS, R., e.a., *Esthetica, Beeld en Muziek*, Antwerpen, Den Gulden Engel, 1993, 128 pp., + cd, ISBN 90 5035 279 0 + bundel *Filmesthetica* + video
- GELJON, C., e.a., *Palet. Culturele Kunstzinnige Vorming voor de tweede fase*, Utrecht, ThiemeMeulenhoff, 2002, ISBN 90 06 48002 9
- GLASTRA VAN LOON, O., *Mozaïek van de muziekgeschiedenis*, 6 delen, Baarn, Sesam / Bosch & Keunig, 1995, ISBN 97 8902 464971 6
- GÖSSEL, *Architectuur van de 20ste eeuw*, Keulen, Taschen, 1991, 431 pp., ISBN 3 8228 0148 8
- GRIJP, L.P., *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*, Amsterdam, University Press-Salomé, + cd-rom, 2001, 916 pp., ISBN 905 3564888
- GROUT, D.J., PALISCA, C.I.V., *Geschiedenis van de westerse muziek*, Contact (Olympus), 2001, 959 pp., ISBN 90 254 9678 4
- GYMPEL, J., *Geschiedenis van de architectuur van de oudheid tot heden*, Keulen, Könemann, 1996, 120 pp., ISBN 3 89508 450 6

- HUGHES, R., *De schok van het nieuwe. Kunst in het tijdperk van verandering*, Veen, Reflex, 1991, 431 pp., ISBN 90 6322 159 2
- HULSTAERT, L., VERBOUWE, J., *Uit de kunst*, Antwerpen, Plantyn, 1993, 294 pp., ISBN 90 301 5345 8
- ISACOFF, St., M., *Het octaaf. De juiste stemming in de muziek*, Amsterdam, de Bezige Bij, 2002, 271 pp., ISBN 90 234 0168 9
- JANSON, H.W., *Wereldgeschiedenis van de kunst*, Houten, De Haan, 1994, 824 pp., ISBN 90 269 4371 7
- JÖCKLE, Cl., KERTSJENS, Chr., *Bouwstijlen van de wereld. Architectuur van de Klassieke Oudheid tot heden*, Atrium, 2001, 240 pp., ISBN 906113952X
- JODIDIO, Ph., *Nieuwe vormen in de architectuur. De jaren '90*, Keulen, Taschen, 2001, 237 pp., ISBN 3 8228 1235 8
- KAPPELMAYR, B., *Geïllustreerd handboek van de kunst*, Alphen aan de Rijn, De Hoeve, 1995, 480 pp., ISBN 90 6113 763 2
- KEUNEN, G., *Pop! Een halve eeuw beweging*, Tielt, Lannoo, 2002
- KNOCKAERT, Y., *Muziekcahier 1: Muziek & Maatschappij*, Brugge, De Garve (Van Inn), 1996, 48 pp., ISBN 9051481233
- KNOCKAERT, Y., *Muziekcahier 2: Middeleeuwen & Renaissance*, Brugge, De Garve (Van Inn), 1996, 86 pp., ISBN 9051481241
- KNOCKAERT, Y., *Muziekcahier 3: Laat-Romantiek & Impressionisme*, Brugge, De Garve (Van Inn), 1996, 48 pp., ISBN 9051125 X
- KOPPERS, P., DE WINTER, W., *Goed bekeken. Een weg door kunst en museum*, De Bilt, Cantecler, 1985, 144 pp., ISBN 90 213 0068 0
- KRAUSE, A.-C., *Geschiedenis van de schilderkunst van de renaissance tot heden*, Lisse, Rebo productions, 1996, 128 pp., ISBN 90 336 1104 0
- KUYPER, R., *Jazz in stijl. Handboek voor musici en liefhebbers*, ISBN 90 389 0036 8/CIP
- LANZ, I., VERSTOCKT, K., *Hedendaagse dans in Nederland en Vlaanderen*, Rekkem, Ons Erfdeel, 2003
- LEERING, J., *Beeld, Architectuur en Kunst. Het samengaan van architectuur en beeldende kunst*, Bussum, Thoth, 2001, 430 pp., ISBN 90 6168 266 5
- LEINZ, G., *Moderne kunst zien en begrijpen*, Maarssenbroek, Trendboek, 1987, 380 pp., ISBN 09 5135 022 8
- MANN, W., *James Galway's Music in time*, Bussum, Van Holkema&Warendorf, 1983, 383 pp., ISBN 9026947283
- MEKKINK, M., (Ed.), *Kunst van nu. Encyclopedisch overzicht vanaf 1970*, Leiden, Primavera Pers, 1995, 336 pp., ISBN 90 7431 012 5
- PETERS, J., *Van woord naar beeld. De vertaling van romans in film*, Muidererg, 1980
- PETERS, J., *Het filmische denken of de binnenkant van de beeldcultuur*, Leuven, Acco, 1989
- REMMERS, F., e.a., *Zienderogen Kunst. Culturele en kunstzinnige vorming 1*, Den Bosch, Malmberg, 2004, 193 pp., ISBN 90 208 4967 0

- REYBROUCK, M., *Logico-mathematisch denken tussen abstractie en aanschouwelijkheid: het verband tussen wiskundig, plastisch en muzikaal denken*, Wiskunde en Onderwijs, 2002, 28, 110, pp. 126-146.
- REYBROUCK, M., *Muziek en getal: aritmetisering, digitalisering en symbolisch denken*, Wiskunde en Onderwijs, 2002, 28, 111, pp. 225-251.
- REYBROUCK, M., *Over de relatie tussen muziek, wiskunde en beeld*, Wiskunde en Onderwijs, 2001, 27, 108, pp. 276-295.
- REYBROUCK, M., *Ruimtelijk en tijdelijk denken in wiskunde en muziek: groeipatronen en het principe van de overgang*, Wiskunde en Onderwijs, 2002, 28, 109, pp. 4-22.
- REYBROUCK, M., *Van Grijpen naar Begrijpen. Over cognitieve strategieën bij de omgang met muziek*, Cahiers voor didactiek, nr. 13, Deurne, Wolters – Plantyn, 2001, ISBN 90 301 7382 3
- RIJKEN, Fr., e.a., *Opera, ruim 250 opera's en hun componisten van A tot Z*, Utrecht, Het Spectrum, 2000, 343 pp., ISBN 90 274 6581 9
- ROBIJNS, J., MOSTAERT, J.M., *Algemene Muziekencyclopedie*, Bussum, Unieboek nv., 1979, ISBN 90 228 4930 9
- RUHRBERG, K., e.a., *Kunst van de 20ste eeuw, deel I en II*, Keulen, Taschen, 1999, 399 en 840 pp., ISBN 3 8228 6825 6
- SABBE, H., *All that music. Een antropologie van de westerse muziekcultuur*, Leuven, Acco, 1996, 148 pp., ISBN 90 334 3528 4
- SALOMONS, C., *Arti. Leerlingenboek kunstbeschouwing en kunstgeschiedenis*, Amsterdam, Meulenhoff educatief, 1993, 180 pp., ISBN 90 280 5680 7
- SMITHUIJSEN, C., *Een verbazende stilte. Klassieke muziek, gedragsregels en sociale controle in de concertzaal*, Amsterdam, Boekmanstudies, 2001, 166 pp., ISBN 90 6650 0619 7
- SPARKE, P., HODGES, F., e.a., *Design bronnenboek. Een visuele gids voor design van 1850 tot heden*, Veenendaal, Gaade, 1988, 224 pp., ISBN 90 6017 630 8
- STADLER, W., *De beeldhouwkunst. Geschiedenis en ontwikkeling van de beeldhouwkunst van Prehistorie tot de 21ste eeuw*, Lisse, Rebo Productions, 1996, 200 pp., ISBN 90 366 1092 3
- TIETZ, J., *Geschiedenis van de architectuur in de 20ste eeuw*, Keulen, Könemann, 1999, 119 pp., ISBN 3 8290 0871 6
- VAN DE PERRE, H., *Het Lam Gods*, Tielt, Lannoo, 1996, 159 pp., ISBN 90209224494
- VAN DE PERRE, H., *P.P. Rubens, profeet van moderne kunst*, Brussel-Amsterdam, Elsevier, 1984, 189 pp., ISBN 901004571
- VAN DEN BROECK, L., e.a., *'n Kijk op kunst*, Antwerpen, Standaard Educatieve Uitgeverij, 1988, 144 pp., ISBN 90 02 16074 7
- VAN LEEUWEN, F., *Een goede eeuw kunst. Kijk naar de modernen van omstreeks 1850 tot heden*, Brussel, BRT-instructieve omroep, ISBN 90 51140 014 2
- VAN RHEEDEN, e.a., *Kunst in zicht. Inleiding in de kunstgeschiedenis van de 19de en de 20ste eeuw*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1992, 174 pp., ISBN 90 01 75641 7
- WATKIN, D., *De Westerse Architectuur, een geschiedenis*, Nijmegen, Sun, 1994, 589 pp., ISBN 9061684099

WILSON-DICKSON, A., *Geschiedenis van de Christelijke Muziek*, Kampen, Kok Voorhoeve, 1996, ISBN 90 297 1240 6

7.2 Algemene didactische werken

BOEKAERTS, M., SIMOENS, P.R.J., *Leren en instructie. Psychologie van de leerling en het leerproces*, Assen, Van Gorcum, 1995, ISBN 90 2332 2987 8

BONSET, H., MULDER, H., *Zelfstandig leren in het Talenonderwijs*, *Vonk*, Jg. 29, nr. 2, p. 7 -23

DOCHY, F., e.a., *Anders evalueren. Assessment in de onderwijspraktijk*, Leuven, Lannoo Campus, 2003

KALDEWAY, J., *Leren leren in het hoger onderwijs*, Leuven / Amersfoort, Acco, 1999, ISBN 90 384 4343 0

VAN LOOY, L., *Zelfstandig leren in het secundair onderwijs. Een geleidelijk proces*, Brussel, VUB, 2001

VAN PETEGEM, P., VANHOOF, J., *Een alternatieve kijk op evaluatie*, Mechelen, Wolters Plantyn, 2002, ISBN 90 301 1581 5

VAN PETEGEM, P., VANHOOF, J., *Evaluatie op de testbank. Een handboek voor het ontwikkelen van alternatieve evaluatievormen*, Mechelen, Wolters Plantyn, 2002, ISBN 90 301 1562 9

VLAAMS VERBOND VAN HET KATHOLIEK ONDERWIJS, themanummer Zelfstandig Leren: een (r)evolutie?, *Nova et Vetera*, Jg. LXXVII, nr. 1-2., 1999

VLAAMS VERBOND VAN HET KATHOLIEK ONDERWIJS, *Lerarenbrochure*, Brussel, 2003

VLAAMS VERBOND VAN HET KATHOLIEK ONDERWIJS, themanummer Onderwijs en Vernieuwing, *Nova et Vetera*, Jg. LXXXI, nrs. 1-2, 2004

VLAAMSE ONDERWIJSRAAD, *Inspiratiehandboek zelfgestuurd leren*, Antwerpen, Garant-uitgevers, 2003, ISBN 90 441 1423 9

7.3 Tijdschriften

BBC MUSIC, maandblad met cd, contact: music.magazine@bbc.co.uk

CINEMAGIE, driemaandelijks tijdschrift voor filmkunst en beeldopvoeding (sinds 1962), Leuven, Acco, met steun van de Vlaamse Gemeenschap en van het VSKO

VLAANDEREN, Tielt, Lannoo, ISBN 0042 7683

7.4 cd-roms

Het mooiste museum ter wereld, Frankrijk, Gallimard Jeunesse / België, Lannoo, 1998, ISBN 90 209 3883 5

Klassieke Oudheid, A-Z, Nederland, Spectrum, 1999, ISBN 90 5344 097 6

Michelangelo, leven en werk, Nederland, Spectrum, 1996, ISBN 90 5344 196 4

The great masters of Italian art, Italië, Scala - Acta, 1998

Onze-Lieve-Vrouwkathedraal Antwerpen, België, Leuven, Universitaire Pers, 2001, ISBN 90 5867 129 1

Sint-Baafskathedraal, een beleving van een tijdsgeest, België, Leuven, Universitaire Pers, 2000, ISBN 90 5867 021 X

De eeuw van Vermeer, Frankrijk, Oda Laser Edition / België, Gemeentekrediet, 1995, ISBN 2 908388 33 2

In dezelfde reeks van het Gemeentekrediet: *De eeuw van Rubens*, ISBN 2 908388 31 6, *De eeuw van Van Eyck*, *De eeuw van Breugel*, *De eeuw van Rembrandt*.

Componisten A-Z, Nederland, Spectrum, 2000, ISBN 90 274 6999 7

Spectrum van de klassieke muziek, Nederland, Spectrum, 1999, ISBN 90 5344 149 2

The Thames and Hudson Multimedia Dictionary of Modern Art. Art 20, ISBN 0-500-10015-2

Franz Schubert. Onvoltooide symfonie, Festival van Vlaanderen / Klara, 2001

Wolfgang Amadeus Mozart. Symfonie nr. 40, Festival van Vlaanderen, 2000

Joseph Haydn. Die Schöpfung, Festival van Vlaanderen, 1999

Fenêtre sur l'art, Frankrijk, Vilo, cd-rom-reeks met o.a. Claude Monet, Leonardo da Vinci, ...

7.5 dvd

De Visione Dei. Het Lam Gods, Universiteit Gent, 2002

Giotto. La capella degli Scrovegni, Firenze, Giobbe Rosse, 2002

7.6 Websites (met relatief blijvend karakter)

Nederlandse sites voor het vak CKV (Culturele en Kunstzinnige vorming)

<http://www.nrc.nl/redactie/scholieren/vakken/ckv.shtml>

<http://www.kennisnet.nl/vo/docent/ckv/index.html>

<http://www.digischool.nl/ckv1/> (en /ckv2)

http://vo.malmbergmethodes.nl/VO_GroupChoice.aspx?SiteID=34

sites architectuur

<http://greatbuildings.com/>

<http://www.vitruvio.ch/index.htm>

<http://web.kyoto-inet.or.jp/org/orion/eng/hst/hist.html>

enkele sites van musea (ter inspiratie)

http://www.thebritishmuseum.ac.uk/index_f.html

http://www.mauritshuis.nl/index_collectie_explorer.html

http://www.hermitagemuseum.org/html_En/index.html

<http://www.louvre.fr/louvre.htm>

<http://www.guggenheim.org/>

<http://www.tate.org.uk/home/default.htm>

<http://www.museumsite.be/>

<http://www.hortamuseum.be>

sites met afbeeldingen en links

http://www.artchive.com/ftp_site.htm
<http://witcombe.sbc.edu/ARTHLinks.html>
<http://www.artunframed.com/>
<http://www.artcyclopedia.com/>
<http://www.ibiblio.org/wm/paint/>
<http://ict.slo.nl/praktijk/beeldend/cdrgesch.html> (lijst cd-roms)
<http://www.galinsky.com/buildings/marseille>
<http://www.kpcgroep.nl>

site bij methode Zienderogen kunst (Remmers, F., e.a., Nederland)

http://vo.malmbergmethodes.nl/VO_GroupChoice.aspx?SiteID=34

muziek

<http://www.schuyesmans.be/gregoriaans/>
<http://icking-music-archive.org/>